

Батыр бата алған киелі мешіт

Он мың сарбаз осы мешіттен бата алып, 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліске - Торғай бекінісіне аттанған.

Ұлы Жыланшық бойын ғасырлар бойы жайлаған байлар мен бектер, діндарлар мен тақуалар талай тарихи орындарды салдырып, халықтың игілігіне пайдалануға берген. Соның бірі де, бірегейі Жыланшық өзенінің бастауындағы бір саласы «Дулығалы» бойына салынған киелі қызыл мешіт. Халық Дулығалы мешіті деп те, Бердікей ишан мешіті деп те, Қызыл мешіт деп те атайды. Осы киелі өңірді ғасырлар бойы Бердікей руынан шыққан ишандар әулеті мен Бегімбет рулары мекен еткен.

Кешегі XIX-ғасырдағы Торғай облысының Қайдауыл болысына қараған осы өңірді Аманкелді, Кейкі, Әбдіғапар, Әлібилер мекендеген. Бабаларымыз азаттық жолында атқа қонғанда, елді жинап, үлкен зиялы қауымнан, ел ағаларынан бата алғаны анық. Сондай бабамыздың бірі – Аманкелді Үдербайұлы Имановтың бата алған киелі орындарының бірі Бердікей ишан мешіті деп аталып жүр.

Аманкелді Иманов 1873 жылы осы мешіт жанындағы «Балық» Қарасуында ишандар әулетінде дүниеге келген. Кенесары ханның бас батырларының бірі Иманнан Үдербай, Балық туады, Үдербайдан Аманкелді.

дың басы аппақ қалпында мүйізімен тұтастай кесене ішіндегі төрде Құлмұхаммед ишан дене топырағы үстінде тұр. Ишанның дене топырағы бірнеше қабат ақ матамен жабылған. Батыр бабамыз Бердікей ишан әулетімен ерте араласқан. Әрі осы әулетке жиен, ауылы аралас көрші отырған ел Аманкелдінің туған жері сол мешіттің дәл жанында.

Бір көрген адамға арқардың басындай боп көрінген үлкен бас батырға, оған ерген ұлт-азаттық көтерілісіне қатысушыларға бата бергенде елден таңдап сойылған қошқардың басы екені даусыз.

Кесене ішіндегі Құлмұхаммед ишан дене топырағы үстінде солдан оңға қарай қошқардың 2 басы, киіктің 2 басы мүйіздерімен сақталған. Күні кеше қойғандай еш жері мүжілмей, шірімей, қараймай, аппақ

жұмысы 1929 жылы ишандар әулетін қудалау кезінде тоқтаған. Ишандар елден қашып, Қызылордаға тақаған жерде алдынан әскерилер шығып малын алып, жанын қырғынға ұшыратқан. 1934 жылы белсенділер мешітті бұзған. Олардың ішінен екі адам біреуі төбеден құлап, бірі жерде мертігіп өлген.

Жоғарыда аталған Қаз ишан 1943 жылы осы киелі орынға көшіп келіп, 1983 жылы ата-баба топырағында дүниеден озды. Ұрпақтары бұрынғы «Байқоңыр» совхозында тұрады. Баласының аты Мәлікзада. Марқұм Қаз ишан орта бойлы, шағын денелі, елгезек қария еді. Қолынан талай дәм таттық. Көршілес «Родник» совхозына жиі келіп, қарттармен көп араласатын.

Бірде шайпаулау әжеміз Қаз ишанға Ишеке, сіз бала өзі пішіледі деп ишара жасап

біріне үй иесі бала-шағасымен, екінші бөлменің бір шетіне милиция бастығы әйелімен, бір шетіне Сұлтан жатады. (Осы әңгімені Сұлтанның да, Қаз ишанның да өз аузынан естідім. Авт.). Милиция бастығы жатысымен қор етеді де, Сұлтан елегізіп ұйықтай алмайды. Таң алдында милиция бастығының жан дауысы шығады. Атып тұрып қараса, милицияның басы артына қарап қалған, тілі салақтап, екі көзі жоғары қарап төңкеріліп кеткен, ес те, тіл де жоқ. Сол жерде Әбдірахман ишанға ат шаптырып шақыруға адам жібереді.

Ишан барған адамға «қарағым, мен жіберген кесел емес, қайтарып ала алмаймын. Сұлтанға сәлем айт, еліне тездетіп жеткізсін» дейді. Сол жерден көмекке адам, ат алып, арбамен төтелеп Ақтөбе асады. Қалаға бір күндік жол қалғанда милиция бастығы қайтыс болған.

Өткен ғасырдың елуінші жылдары медресені қой қараға айналдырған белсенділер кейінірек мешітке әкеліп бір табын ірі қара малды қамайды. Өздері Қаз ишан үйіне түседі. Түнімен карта ойнап, арақ ішеді. Ишанның қарсылығына қарамайды. Амағы құрыған Қаз ишан «қарақтарым, малдарың шығып кетпесін, мешіттің есік-терезесін мықтап бекітіндер» дейді.

Таң ата манағы мешітке қамалған ірі-қара азан-қазан өкіреді. Барса, барлық мал құтырған, есік-терезені жұлып, сыртқа шығып, бірін-бірі жарып

дейді. («Ана тілі» газеті, №52 (941)25/ХІІ/2008жыл, 35 бет. Ай-сұлу Қасымбек.) Ал, жолаушылар жолдағы мешітке соқпай өтсе, адасып, айналып-айналып мешітке келетін.

Қаз ишан үйіне арнап келе жатқан адамды оның неше адам екенін біліп, мал сойғызып, қазан көтертіп отырғанын өзіміз көрдік. Жүйке ауруларымен ауырған адамдар сол топырақты басқанда тәуір болып кететін. Дінді қастерлеген, діндар, шежіреші, ауыз әдебиетінің өте жетік білгірі Өмірзақ Туғанбаев қарт Шымкенттен Қаз ишан жанына көшіп келіп, ишанға өмірінің соңына дейін серік болды. Балалары, немерелері бүгінде Дулығалы мешітінде тұрады. Осы киелі мешіт жанында медресемен қатар мектеп үйі болғаны туралы Ә. Марғұлан жазбаларында кездеседі.

Ұлы ағартушы Б. Алтынсарин мектепті көріп, білім алудың жарқын жолы деп қатты қуанған екен. Алғашқы діни сауатын осы жерден ашқан батыр бабамыз Аманкелді мектептен дәріс алуы бек мүмкін. Осы мектептің жобасын жасап, кірпіштен тұрғызған Талпақ Байтөреұлы деген шебер ғимараттың әр жеріне мұнаралар тұрғызған екен.

Бүгінде мешіттің қабырғалары мен азан шақыратын мұнарасы ғана тұр. Ал 24 бөлмелі медресе, мектеп үйі жоқ.

Оюлаған қызыл кірпіштен салтанатты болып салынған медресеге қой қамап, кейінде

Осы киелі орынға шығарда ағаттық жібердік. Асығыстық жасап бүгін ана жерге жетеміз, ертең анда барамыз деген ағат ойымыз жүзеге аспай, ауылдан шығарда мал шалып, құдайы бермей, әрі жолға сәрсенбиде шықпай, жексенбиде шығуымыз, жолда азап көрсетті. Жолаға шығып, машина сынып, қайтып ауылға келдік. Жолда батпаққа батып, үш күн жүрдік, далаға түнедік, ақыры мешітке бейсенбиде жеттік. Қатты жаңбырдан Дулығалы өзені тасып кетіп, судан тоғып өттік. Бата оқуға келген адамдар бізді көріп кідіріп тұр екен. Мешіт алдында отыз шақты адам бізді күтіп алды. Олар Қазі ишанның қайтыс болғанына жиырма жыл толуына орай жиналған ағайындары, дені Байқоңырдан келген екен. Ішінде Құлмұхаммед ишанның қызы, Қазі ишанның балалары, немерелері, мешітті зерттеп жүрген ғалым қарындасымыз да бар екен. Амандықтан кейін Құлмұхаммед ишан кесенесіне келдік. Кесене Жошы хан кесенесі жобасымен салынған оюлы, аят жазылған, өте көрнекті екен. Ішке кіргенде байқадым, есіктің жоғарғы маңдайында және соның қарсы бетінде үлкен көмкерілген ою тұр да, соның ортасына екеуіне бірдей бір деңгейде қарлығаш ұя салған. Кейін далаға шыққанда Құлмұхаммед ишанның қызынан ұя қашаннан бері тұр деп сұрағанымда, сексеннен асқан кейуана «Қарағым, бұл ұялар менің бала кезімде бар еді» - деп жауап берді.

Кесене іші өте кең, жағалай адам отыратын кесек орындық жасалған. Төртегі дене, топырақ үстіндегі ерекше үлкен бас көзге ұрып тұр. Бүгінде сол қошқар-

мен, іші, қарайым, ашақ күйінде 107 жыл бойы тұруы да ұлы құдіреттің амалы демеске шараң жоқ.

Алдымен осы киелі әулет – Бердікей ишандар жайлы айтар болсақ: Бердікей ишаннан – Дәулетбай, одан Өтеулі – Берсүгір – Арыстанбай – одан

Бірмағанбет, Құлмұхаммед. Бірмағанбет ишаннан: Құлмұхаммед, Әбдірайым, Әбдірахман, Сейітмағанбет, Әбдіғапар туады. Әбдірайым ишаннан Қазі ишан туады. Қазі ишан осы жердегі мешітте 1943-1983 жылдарда шырақшы болған. Үйі бүгінде жабулы бос тұр.

Жоғарыда айтылған Арыстанбай ишаннан Құлмұхаммед 1852 жылы туған. Он бір жасында ұйқыдан «оқу-оқу» деп тұрған екен дейді. Кіресшілерге еріп 11 жасында оқу іздеп кетіп, 27 жасында елге оралған. Бұхарда, Араб, Мысыр, Шам, Бағдад елдерінде оқыған, діни сауатты, шебер кісі болған.

Осы Дулығалы бойындағы тоғыз күмбезді мешітті Құлмұхаммед ишан 1902 жылы салдырған. Мешіттің жобасын, кесектерін дайындауын, құйылуын Түркістанға барып үйреніп келіп, қалыптарын өзі жасаған. Қызыл күйдірілген кесектерде оннан аса ою түрі, аяттар болған. Мешіттің төбесі ешқандай ағашсыз кірпіштен тоғыз күмбез болып өріліп шыққан. Ортадағы үлкен күмбез астында жалғыз тіреу болған.

Ғимарат Бұқара үлгісімен салынған. Намаз оқып, дәрет алатын, жайнамаз, киім ілетін және кітапхана болған. Онда арабша, парсыша, шағатайша, орысша кітаптар қойылған.

Мешіттен кейін оюлы қызыл кірпіштен 24 бөлмелі медресе салдырған. Медресенің төбесін жабуға ағашты Аманқарағайдан тасытқан. Мешіт пен медресе

өзі пішілме, қара жасал едініз, бала пішімеді деп ренжігені бар. Ишекең бәйбіше, асықпаңыз, Алла қаласа болады, болады деп шығарып салған күні бала пішіліп қалып, әжеміздің Қазидан кешірім сұрағаны бар.

Сол елге келген кездерінде мешітке жасалған қиянат жайлы қиналып айтып отыратын.

1927 жылдар шамасында болу керек, Ақтөбеден Аманкелді батырдың серігі әрі көмекшісі болған атақты бай Бірәлінің Сұлтан және Ақтөбенің милиция бастығы әйелімен елге келеді. Сұлтан милиция бастығының орынбасары екен. Сұлтан елге танымал беделді, абыройлы азамат. Сәлем бере келгендер арасынан оңашада біреуі милиция бастығына «мына ишандарда жасырын ұстап отырған қару бар» - деп өсек айтады ғой. Тиісерге қара таба алмай жүрген белсенді милиция бастығы мешіттегі Әбдірахман ишанды шақыртады.

Әбдірахман ишанға «сендерде қару бар, тапсырасың, тапсырмасаң өзіңді жауапқа тартамын, Құраныңды өртеймін, мешітінді бұзамын, төбесін ортасына түсіремін» деп айқайлайды. Ишан қарудың жоқ екенін түсіндіреді. Елерген есер балағаттап, оған тіл тигізеді. «Әулие болсаң маған көрсететініңді бүгін көрсет, ал, көрсете алмасаң ертең саған мен көрсетем» деп айғайлайды. Басу айтқан үй иесін, серігі Сұлтанدى тындамайды.

Үнсіз тындап отырған Әбдірахман ишан «қарағым, менің қолымда ешнәрсе жоқ, бәрі бір Алланың бұйрығымен болады» деп етек-жеңін қағып тұрып кетеді. Маңайындағы жиналған адамдар бір сұмдық болады-ау деп қауіптенеді. Не керек, ас-су ішіліп қонақтар жатады. Екі бөлмелі қоржын үйдің

өрттірген. Іште 8-9 бас қалған жарылып. Не керек, сол 80-90 бас ірі қара бірін-бірі қуып жүріп жарып өлтірген.

Осы оқиғадан кейін мешітке белсенділер жоламай, тыныштық орнаған.

Құлмұхаммед ишанның немересі Қазі ишанның ерекше қасиеттері болыпты. Қазі ишан аязды күнде Торыбай байдың өзі құралпы кіші баласы Қиястың үйіне аялдамақ болады. Қияс қисық мінез танытып, қиыңыр мінез көрсетіп, жақтырмаған кейіп білдірген соң Қазі түнделете үйге жетеді. Шаршап келген Қазі таң намазынан кейін көзі ілініп кеткен екен, әкесі Бірмағанбет ишан оятыпты. Жуынып келген Қазі босағада беті қисайып, мойны бұрылмай пұшайман болып отырған Қиясты көріп таң қалып: «Неге қиыңырайып отырсың, бері қара!» деп иығынан қаққанда Қияс «Үһ!» деп тілге келіп, сонан кейін Қазидың алдынан қия өтпеген екен («Мысты өңір» газеті. 07.09.2007ж. Қ.Әбдурахитұлы).

Құлмұхаммед ишанның кенже баласы Әбдірайым ишан кеңес дәуірінде аударыла көшкен жұртпен бірге оңтүстіктегі Шәуілдір елді мекенінде тұрақтап қалады. Сол жердегі қырманда күзетші болып, әйел, бала-шағасымен күндерін көріп жатады. Күзетші болып отырған қауқарсыз кішкентай сары шалды місе тұтпаған ұрылар қырманды тонамақшы болып, жақындай берсе, шал отырған жерден қырманды айнала биік сым тор пайда бола қалады. Аң-таң болған қарақшылардың алдынан келесі түні де сым қоршау пайда болады. Шалдың қасиетінен қорыққан қарақшылар бір мал шалып, одан кешірім сұрап, аяғына жығылған екен

медресеге қой қамтап, кешірім құлатып сырып тастаған. Соңғы жыйдары мешітке қамқорлық жасалып, маңайы тазартылды. Әуаққа түнеуге келгендер үшін жататын үй салынды. «Мәдени мұра» бағдарламасына кірген киелі орынның бірі – осы Бердікей ишан мешіті, Құлмұхаммед ишан кесенесі.

Тарихи жәдігерлер мен кесенелер, мәдени мұралар жыл санап азайып, жойылып барады. Осы жерлерге арнаулы ғылыми экспедиция шығып аралап, суретке, бейнекамераларға түсіріп, тарихи-ғылыми шолу жасалса, өткеніміз өшпей есте сақталып, келешек ұрпаққа патриоттық тәрбие болар еді.

Ұлы Жыланшық бойы көзі ашық, көкірегі ояу адамға тұнған тарих, тарихи тұлғаларға мекен болған киелі аймақ. Тарихымызды қастерлеп, түгендейміз десек, босқа уақыт өткізбейік. Жоғарыда айтылған мешіт пен кесене басқа облыстың аумағында тұрғанымен, қазақ халқының ортақ мәдени мұрасы.

Торғай Даласындағы Ұлы Азаттық көтерілістің хас батыры Аманкелді Үдербайұлы Имановтың туғанына 150 жыл толуына орай жас ұрпаққа Отаншылдық, патриоттық тәрбие беру мақсатында экспедициялар ұйымдастырып, тарихи орындармен таныстырса, жастарымыз елдің жердің тарихымен танысып, өткенімізді қабырғамен келешегімізге нық сеніммен қараған болар еді.

Бабаларымыздың азаттық жолында тәуелсіздік үшін басын бәйгеге тіккен ерлігіне тағзым, рухына бас иіу болары сөзсіз. Бабалар рухы халқымызды қолдап, қорғап жүрсін ағайын!

Шөптібай БАЙДІЛДИН,
өлкетанушы